

Det er dog kun formelle indvendinger, der kan anføres. Indholdsmæssigt er det en vægtig bog, som bidrager både til dansk og europæisk historie i senmiddelalderen, og som med rette har indbragt sin ophavsmand den filosofiske doktorgrad.

Grethe Jacobsen

CHARLOTTE APPEL: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark, I-II. Danish Humanist Texts and Studies, vol. 23, edited by Erland Kolding Nielsen, Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusculanums Forlag. Disputats. København 2001. 1012 sider. 498 kr.

Denne disputats, som blev forsvaret på Roskilde Universitetscenter i juni 2001, er ikke bare stor og vægtig i sin fysiske natur (den vejer 2,7 kg). Den er også vægtig ved den videnskabelige fylde, hvormed den behandler de mange problemstillinger, der ligger gemt i titlens to begreber, læsning og bogmarked. Forfatteren fremhæver, inspireret af den nyeste bog- og læsehistoriske forskning i udlandet, at de to ting er sider af samme sag. Man kan ikke behandle læsefærdigheden uden viden om, hvilket læsestof der fandtes, og hvad der faktisk blev læst, og det ville synes lige så paradoksalt at behandle det »populære« bogmarked uden at tage stilling til, hvem der overhovedet kunne læse. Det forfatteren vil, er altså at skildre læsningens og bogverdenens grundvilkår i 1600-tallets Danmark (s. 28). Dette siges i sammenhæng med hendes redegørelse for sine vigtigste inspirationskilder i det store udenlandske forskningsfelt, og det fremgår allerede heraf, at hun slutter sig til en moderne kulturhistorisk tradition, kendetegnet ved tværfaglighed og blik for emnernes sammenhæng i en bred, samfundsmæssig kontekst. Dette er vigtigt for forståelsen af både bogens hele anlæg og den måde, det store og komplekse kildemateriale behandles på.

Der er nok folk i Danmark, som har behandlet sider af disse emner, hvortil jo også hører undervisning og skoler, øvrighedens holdning til befolkningens læsefærdighed, herunder censur, bogproduktionens vilkår og muligheder, men dette er første gang, vi får en samlet, dybtgående undersøgelse af disse ting og ikke mindst samspillet mellem de nævnte og andre tilknyttede forhold. Forfattere til danmarkshistoriske samleværker har i vid udstrækning måttet føle sig frem om disse vigtige emner. Da jeg skrev første udgave af mit bind i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie om 1500-tallet (1989), skrev jeg forsigtigt om læsningen: »Det ser ud til at læsekyndigheden er begyndt at blive mere udbredt fra sidste halvdel af 1500-tallet«. Da 2. udgave kom i 2003, hav-

de jeg læst Charlotte Appels bog og var blevet sikker: »Det voksende antal udgivelser viser, at læsekyndigheden blev mere udbredt i sidste halvdel af 1500-tallet, en udvikling der accelererede i den følgende tid.« Det er nemlig en af bogens hovedteser, at læsefærdigheden var langt mere udbredt i alle samfundsklasser i 1600-tallet end tidligere antaget. På tilsvarende vis har forfatteren sørget for, at fornemmelser har kunnet afløses af viden på mange andre områder af det store felt, og helt nye indsigter er kommet til.

Den vigtigste grund til, at så vigtige emner som læsning og omgang med bøger ikke er undersøgt tidligere, er uden tvivl, at emnerne er komplicerede og er filtret godt og grundigt ind i hinanden. Det er ikke noget, der egner sig til de korte stipendieperioder på få år, der ved tidernes ugunst er til rådighed for unge forskere. Kildesituationen er vanskelig. På den ene side er der masser af muligheder, men på den anden er der ikke én eller nogle få kildegrupper, der kan føre frem til bare nogenlunde entydige svar på de centrale spørgsmål og sikre overblik og perspektiv. Som forfatteren siger, der er et »uendelig stort antal kildetyper, der kan *bidrage*«. Blandt det, der faktisk er benyttet i afhandlingen, kan nævnes lovgivning, synodalmonita, visitatsbøger, kirkebøger, skolefundatser, kirke- og skoleregnskaber, tingbøger, skattemandtalt, skifter, boghandlerkataloger og -annoncer, bibliotekskataloger samt naturligvis de gamle tryk selv med deres forord, dedikationer, hovedtekster, illustrationer og fysiske fremtræden.

Forfatteren bruger disse kildegrupper snart kvalitativt, snart kvantitativt. Systematisk gennemgang af større kildegrupper til kvantitativ bearbejdning er foretaget på fundatssamlinger, på skifter og på periodens større biblioteker, men hele tiden i vekselvirkning med kvalitative tolkninger. Et eksempel på hvor grundigt, men også kompetent dette håndteres, kan være kapitel 15s behandling af bogejere og bogsamlinger i Ålborg, hvor man får de ålborgske skifter behandlet efter skifter med og uden bøger, skifter med og uden bøger inddelt efter indboets værdi, forskellige erhvervsgruppers skifter med bøger i forhold til skifter i alt; bøger i skifter med sammenstilling af gennemsnitstal, korrigerede gennemsnitstal og median; kronologisk fordeling af antal bøger i ålborgensiske bogsamlinger; bøgernes fordeling på sprog og på genrer (religiøse og verdslige samt antal bibler og postiller). Så sig ikke, at nogen mulighed for at hente oplysninger ud af den slags vanskelige kilder lades uforsøgt. Men det skal understreges, at der aldrig i den store afhandling bliver tale om en blot og bar ophobning af fakta. Der er afhandlingen igennem med sikker hånd holdt styr på de spørgsmål og de svar, der er forbundet med de forskellige kilder og kildegrupper,

således at afhandlingens empiri er solidt funderet – uden at kildematerialets tilfældigheder har fået lov til at aflede opmærksomheden fra billedet af den fortidige virkelighed – bortset måske fra nogle få tilfælde, som vi vil vende tilbage til.

Når nu »læse« og »læsning« er så centrale begreber i afhandlingen, kan man godt undre sig over, at disse ord intetsteds analyseres for deres varierende indhold, og det så meget mere, som Charlotte Appel ellers er meget opmærksom på begrebers betydning som f.eks. »menigmand, »gemene mand« og »enfoldig almue« (s. 603 ff). At læse betød jo ikke altid det, vi nu umiddelbart forbinder med ordet. Allerede et simpelt opslag i Kalkars *Ordbog til det ældre danske Sprog* og *Ordbog over det danske Sprog* giver flere betydninger af ordet læse eller løse, som folk på landet i Jylland endnu sagde i begyndelsen af 1900-tallet: samle, rense, sortere, udvælge det værdifulde, fremsige noget kendt, noget man kan udenad, f.eks. en bøn. En rosenkrans hed en læsesnor eller læsebånd. At »læse tilbage« betød at fremsige en signe- eller trylleformel for at drive noget ondt bort. I Holbergs *Den Stundesløse* siger Magdelone: »Engang da jeg stod og gjorde min bøn om et godt giftermål, hvilket jeg urost ofte har gjort (thi man kan ikke læse for ofte), kom en person for, som ligner min engel på et hår.«¹ Og hvem husker ikke H.C. Andersens beretning om den gang han i 1819, 14 år gammel, kom til København og nytårs-aften sneg sig ind på Det kongelige Teater og op på scenen, fordi han havde hørt, at det, man foretog sig denne aften, skulle man gøre i det kommende år. Han ville fremsige nogle af de mange partier fra teaterstykker, han kunne udenad, men i sin forfjamskelse kunne han ikke huske dem. Han mindedes, hvordan han »knælede i mørket deroppe på scenen og læste mit Fadervor ...«.² Det kunne han i hvert fald udenad! Bogen udkom en del år senere, i 1855, og om historien er sand eller ej, kommer ikke os ved. Det er ordets betydning, det gælder.

Så var der naturligvis også den betydning af ordet, Charlotte Appel alene bruger: den moderne, at læse skrift og tryk. Man må stille det spørgsmål, om hun i sin jagt på udtryk for læsefærdighed er kommet til at forveksle ordets afvigende betydninger. S. 83 citerer hun fra Sørby-magle kirkebog vedrørende en ældre kvinde ved navn Helvig, at hun kunne »mange sentintzer, bønner og læsninger, som hun nu i sin siugdom lod høre. Kunne dog ikke læse i bøger«. Charlotte Appel konkluderer rigtigt her, at det på dette tidspunkt var muligt at lære sin børnelærdom på et for sognepræsten fuldt tilfredsstillende niveau uden at

¹ Holberg: *Den Stundesløse*, a. 2, s. 8.

² H.C. Andersen: *Mit Livs Eventyr*, I, 1996, v. H. Topsøe-Jensen, s. 68 og 257.

kunne læse (i ordets nuværende betydning), men det får hende ikke til at overveje den tvetydighed, der ligger i kildens ord læsninger-læse. Hun får på tilsvarende vis sagen serveret i et kildecitat fra 1725 (s. 298), hvor læreren i Solbjerg sogn får instrukser vedrørende de yngste børn, der skal lære at stave og at læse »inden og uden«. At fremsige noget udenadlært er altså også at læse. Sådanne steder er let gennemskuelige. Det er derimod ikke tilfældet på s. 305, hvor der er tale om nogle piger, der i modsætning til deres brødre kun skal gå i skole »til de kan *læse* deres katekismus og børnelærdom«. Ordet læse er fremhævet hos Charlotte Appel, men det er bestemt ikke sikkert, at ordet her har den betydning, som hun (alene) tillægger det.

Der kan nok findes andre tilsvarende eksempler, men det drejer sig slet ikke om et antal, der får betydning for konklusionerne. Når det fremdrages her, er det for at gøre opmærksom på et forhold, som er velkendt blandt vore fagfæller (og alle andre!), nemlig dette, at man gerne ser det, man ønsker at se, og som man specielt er på udkik efter. Forfatteren gør fint opmærksom på problemet for hendes eget vedkommende: »Vidnesbyrd om læsning og bogbrug er nærmest sprunget mig i møde, uanset hvilket materiale jeg har haft foran mig. Selve ordene »læse« og »bog« lyste som i neon, hver gang jeg vendte et blad eller åbnede en ny arkivpakke. Det kan derfor ikke afvises, at forhold, der måtte pege i retning af, at læsning og bogbrug *ikke* var videre udbredt, har haft vanskeligere ved at påkalde sig tilsvarende opmærksomhed. Dette problem har været mig bevidst fra første færd, og jeg har derfor prøvet at tage højde for den bogbegeistrede tendens ved at notere også »negative« vidnesbyrd og ved hele tiden at tilstræbe balance og distance i min fremstilling. Hvis det indimellem kan synes, som om bog- og læsefokuseringen alligevel tager overhånd, hænger det dog også sammen med, at afhandlingen skrives i forhold til den udbredte opfattelse af dominerende analfabetisme i det danske landbosamfund. Som led i opgøret med en sejlivet myte kan det som bekendt være fristende – og til en vis grad nødvendigt – at fremhæve de træk, der giver myten det afgørende dødsstød« (s. 57 f).

Forfatteren lægger altså selv op til, at vi skal holde øje med hende! Det gør vi så, og det skal siges, at der forekommer eksempler på, at årvågenheden over for udsagn i kilderne om læsning m.m. nok har fået hende til at lade tolkningen komme tesen til gode.³ Når det om Maren

³ I sin grundige og i øvrigt rosende opposition ved afhandlingens forsvar for den filosofiske doktorgrad hæftede forskningschef ved Det kongelige Bibliotek John T. Lauridsen sig bl.a. ved dette forhold. Oppositionen er trykt i *Fund og Forskning*, bind 41, 2002, s. 351-370.

Christensen hedder (i Vonsild kirkebog), at hun i sine sidste år blev gangbesværet og ikke kunne komme i kirke og »motte hun sig fornøje med hendis bønner oc gudelige betenckninger hiemme«, ræsonnerer Charlotte Appel, at da »gudelige betænkninger« er et af de hyppisk anvendte udtryk i titlerne til tidens bønne- og andagtslitteratur »er det fristende at fortolke denne formulering som udtryk for, at Maren kunne læse« (s. 76, note 41). Fristende ja, men man må kunne modstå fristelser. *Betænkning* betød eftertanke, overvejelse, og hvad der siges, er bare, at Maren sad derhjemme og bad og tænkte over tingene.

Et andet eksempel: I *Maanedlige Relationer* 1684 lod bogsælgeren Daniel Paulli indrykke en annonce om, at der »er blefven funden på Gaden een Hofvet-Nøgel temmelig brugt. I om den rette Eyermand søger der efter kand hand anmelde.« Ganske vist havde Paulli selv nogle år forinden reklameret for bogen *Aandelige Hofved-Nøgel til Guds Paradis*, men kan vi nu, som forfatteren uden videre går ud fra, være sikker på, at det er bogen, det gælder (s. 511), og ikke en ganske almindelig portnøgle, der er blevet tabt på gaden? Det får vi aldrig opklaret.

Mette og Troels

For at skabe overblik over det kolossale forskningsarbejde, vi her præsenteres for, skal vi nu gå frem efter værkets opbygning og give et rids af indholdet af de fire hovedafsnit med i alt 18 kapitler, det er delt op i, og indimellem skal der knyttes yderligere bemærkninger til forfatterens metoder, synsvinkler og kildebennyttelse.

Indledningen er delt i to kapitler, Baggrund og idé og Læse- og skrivefærdighed i Sørbymagle og Vonsild. Her præsenteres den internationale forskning, som Charlotte Appel allerede i 1993 gav en oversigt over i *Fund og Forskning*. Det er som nævnt her, hun har hentet sin væsentligste inspiration. Den danske forskning, som hun derefter redegør for, karakteriserer hun – venligt – som yderst specialiseret og, i sammenligning med den internationale, med begrænset perspektiv. Men det forhindrer hende ikke i at yde en række forskere fuld retfærdighed inden for deres felter. Det gælder f.eks. kirkehistorikeren H.F. Rørdam, der godt nok fik læst og påskrevet af Erslev og hans efterfølgere for manglende systematik og kildekritik, men hvor Charlotte Appel dog finder, at det lykkedes Rørdam »at opsnuse et mangfoldigt kildemateriale og at påpege sammenhængen mellem de nævnte stofområder« (s. 31). Også nyere forskere fremhæves med rette for en væsentlig indsats. Det gælder især Harald og Ingrid Ilsøe, som har leveret grundlæggende studier af 1600-tallets boghandlere og boghistorie. Det skal i den forbindelse

bemærkes, at Henrik Horstbølls disputats, *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840* (1999) kom på et tidspunkt, da Charlotte Appels afhandling forelå i korrektur. Hun har derfor kun i begrænset omfang kunnet inddrage og sammenligne med Horstbølls resultater. Det sker i noterne, jf. s. 558, note 31.

I tidsskriftet *Skalk* skrev nu pensionerede professor Troels Dahlerup i 1986 en kronik, hvor han fremdrog nogle få, men tankevækkende eksempler, der tydede på, at læsefærdigheden ikke var noget sjældent fænomen i 1600-tallet. Kronikken demonstrerede samtidig, at der dog fandtes noget samtidigt kildemateriale, der kunne belyse dette spørgsmål.

Et af eksemplerne var Mette Jensdatters historie. Den er blevet fortalt af sognepræsten i Vonsild sogn sidst i 1600-tallet, Johannes Råde. Han skulle føre sognets kirkebog, og det gjorde han gerne. Han nedskrev hele små levnedsløb om de folk, han begravede. Tredje påskedag, den 17. april 1688, begravede han tjenestepigen Mette Jensdatter. Han kan fortælle, at hun var født i 1658 i landsbyen Mammen ved Viborg, hvor hun var blevet opdraget i guds frygt, og hun havde selv "øvet sig, at hun kunde læse i prentede bøger". Hun havde arbejdet som tjenestepige, men efter at have født et uægte barn, der døde som spæd, var hun flyttet til Strårup, lige syd for Kolding, sikkert for at være i nærheden af sin bror. Hun arbejdede om sommeren, men sad om vinteren »for sig selv«. Hun levede i armod og kunne ikke betale skat. Fra Mettes bror Erik havde præsten hørt, hvordan hun gik til Kolding fastelavns mandag for at købe sig en historie »som Peders sølff nøgel oc andre slige«. På vejen hjem var hun »kommen til sit dødstæd« og blev først fundet næsten syv uger senere.

Vi hører altså her om en fattig tjenestepige, der havde lært sig selv at læse. Og vi hører om, hvordan hun i sin iver efter at skaffe sig læsestof begav sig ud på en lang og kold gåtur, der blev hendes sidste. Beretningen har ganske naturligt virket inspirerende på Charlotte Appel. Var Mette en ener, der skilte sig ud fra mængden, eller var der mange andre jævne mænd og kvinder, der som hun tog aktiv del i en bog- og læsekultur i 1600-tallets Danmark. »Dette spørgsmål blev udgangspunktet for mit arbejde« (s. 18). Eller som det siges lidt længere fremme: »Det skal være denne afhandlings mål at belyse, i hvilket omfang den brede befolkning i 1600-tallets Danmark havde mulighed for at komme i berøring med bogtrykkets verden, og samtidig give et indtryk af, hvilke verdener der via det (dansksprogede) trykte medium kunne åbne sig for et læse- men ikke latinkyndigt publikum« (s. 48).

Kirke, katekismus og boglæsning

De kirkelige kilder er ifølge sagens natur i overtal, og de gejstlige har meget naturligt været svært optaget af undervisningen i børnelærdom og de gode sider af denne sag. Sognepræst Johannes Råde skrev eksempelvis sine nekrologer – og søgte oplysninger hos de efterladte – ud fra, hvad han gerne ville sige i sin ligprædiken af gode ting om den afdøde, noget der også kunne tjene til at holde de levende i ørene, når de fik forelagt det gode eksempel. Vi må altså nok regne med, at den gode sognepræst har stillet særlige spørgsmål til de efterladte for at få det gode frem og måske har presset oplysninger noget i den retning, når han skrev dem ned. Dette og andre tilsvarende svagheder ved materialet er Charlotte Appel naturligvis opmærksom på, og selv med forbeholdene in mente må man sige, at hun har fuld dækning for en af bogens hovedkonklusioner, som præsenteres s. 109: at der var læsefærdige mennesker i landbosamfundene, herunder også kvinder, og at der også på landet var en overordnet tendens til en *stigende* læsefærdighed op gennem 1600-tallet, tydeligst for kvindernes vedkommende. Mette Jensdatter var langt fra en undtagelse. Appel mener, at de læsefærdige i landbosamfundene, herunder også kvinder, ved 1600-tallets udgang meget vel kan have udgjort (mindst) halvdelen af den voksne befolkning. Det er naturligvis et skøn, og måske er det lidt for dristigt. Som hun gør opmærksom på samme sted (s. 110), var der tale om et hierarki af færdigheder. Selv definerer hun begrebet »læsefærdighed« som læsning af trykt tekst på modersmålet. Det har man vel kunnet i vekslende grad, og sognepræsterne, der førte kirkebøgerne, har nok ikke haft samme stringente definition i hovedet, når de skrev deres nekrologer. Nogle har kunnet genkende de enkelte bogstaver, andre har kunnet klare korte ord, nogle har møjsommeligt kunnet stave sig frem, mens de fulgte linien med fingeren, og atter andre har kunnet læse flydende og ubesværet. Det kan godt være, at sognepræsterne har været tilbøjelige til at tage det hele med, når de talte om, hvem der kunne læse, og måske skal vi også have dem alle med, hvis vi skal op på (mindst) halvdelen af befolkningen. Det afgørende er imidlertid, at en udvikling var i gang og var betydelig mere fremskreden, end de fleste ud fra et generelt forsigtighedsprincip har været tilbøjelige til at mene. Charlotte Appel har gjort det, hun ville: »ramme en pæl gennem forestillingen om en helt dominerende analfabetisme i de danske landsogne i 1600-tallet« (s. 109).

I betragtning af den nære sammenhæng mellem kirke og undervisning er det berettiget, at Charlotte Appel indleder sin fremstilling af læse- og skriveundervisningen med et stort afsnit om kirkepolitik og

katekismusundervisningen (kap. 3-6). Her får vi præsenteret et stykke vigtig kirkehistorie tilbage fra reformationen, da grunden blev lagt, og med hovedvægten på den ortodokse storhedstid i første halvdel af 1600-tallet, som var en afgørende periode i landets kulturelle udvikling, der har trukket lange spor helt ind i folkekirken i dag. Denne periodes kirke- og teologihistorie er oftest blevet skildret af kirkehistorikere med afgørende, undertiden ensidig, vægt på de gejstliges gøren og laden, så man nærmest kan få indtryk af, at det var dem, der bestemte kursen og gav lovene. Det var det ikke. De, der fik indflydelse, fik det, fordi de passede med magthavernes, kongens, tanker og ønsker, og hvis de ikke gjorde det, blev de afskediget af de samme magthavere. Charlotte Appel er ikke kommet helt ud over kirkehistorikerne forskudte perspektiver. I lighed med visse kirkehistorikere tildeler hun Resen kongens og rigsrådets lovgivende kompetence og lader ham forny censurforordningen 1617 og »rydde ud i kryptokalvinisternes rækker« med afskedigelsen af præsterne Oluf Jensen Koch og Niels Mikkelsen Aalborg og biskop Hans Knudsen Vejle (s. 121). Sådan noget kan en teologisk professor ikke. Det kan kun konge og kansler. Det var ene og alene dem, der bestemte den kirkelige kurs gennem lovgivning, nedsættelse af kommissionsdomstole, ansættelser, afskedigelser og valg af rådgivere. Det var virkelig en *statskirke*, man havde. Men bortset fra denne lille tendens til, at forfatteren har ladet sig lede lovlig meget af kirkehistorikernes snævrere perspektiv er det en glimrende fremstilling af denne vigtige side af emnet. Det bliver klart dokumenteret, at magthaverne og med dem både de ledende gejstlige og mange sognepræster tillagde katekismusundervisningen en fundamental betydning. Det blev lovfæstet, at en bestået høring i katekismen var forudsætning for altergang og dermed for trolovelse, gårdfæste m.v. Et spørgsmål, der løber med gennem hele denne fremstilling er dette: Forudsatte den børnelærdom, der århundredet igennem blev prøvet mundtligt ved visitatserne, efterhånden også en forudgående basal læsefærdighed? Her svigter kilderne i betydelig grad, og som forfatteren (med Troels Dahlerup) gør opmærksom på, gælder det for dele af materialet (f.eks. skattemandtal og skolefundatser), at det først er i 1630'erne og 1640'erne, at det for alvor begynder at flyde (s. 218 f). De udtryk for læsefærdighed, forfatteren finder, kan således være et symptom på fremkomsten af nyt kilde-materiale og ikke nødvendigvis udtryk for noget nyt i virkelighedens verden. Som Appel har vist, indledtes den strammere kurs i katekismuspolitikken allerede omkring 1615. Der er således nogle usikkerhedsmomenter her, især vedrørende kronologien, men det lader sig ikke betvivle, at den aktive katekismuspolitik ovenfra, der gik ud på at

udvide børnelærdommens indhold, forbedre undervisningen og i den sammenhæng også på forskellig vis støtte initiativer til en forbedret læseundervisning, alt i alt må have skabt større fortrolighed i landbefolkningen med det trykte ord og en mere udbredt tilgang til det. Vi tør godt med forfatteren sige: en reel udbredelse af de basale læsefærdigheder.

Læse- og skrivefærdigheder i by og på land

I dette afsnit (kap. 7-9) gælder det læse- og skriveundervisningen og dens frugter hos undervisningens målgrupper. Appel har støvsuget materialet for udtryk for eller tegn på undervisningstilbud til befolkningen i købstæder og på landet. Hendes »impressionistiske« metode fremdrager en stor mængde eksempler på dokumentationen for eksistensen af skoler, skolegrundlæggelser, personer, herunder kvinder, der holdt skole i deres hjem, personer, om hvem det meddeles, at de har lært at læse, eller hvor det rent faktisk ses, at folk har skrevet under eller på anden vis dokumenteret deres færdigheder. Selv om hun fornuftigvis tager en række forbehold, fremhæver hun en række grunde til, at der blev stadig flere læse- og skrivefærdige i hovedparten af de danske landsogne. Hun viser, at skoleordningerne i Vendsyssel synes at få stadig fastere karakter op gennem 1600-tallet, at underskriftmaterialet tyder på, at der var flere voksne mænd ved 1700-tallets begyndelse, nogle steder helt op mod halvdelen, der kunne skrive egenhændigt under i stedet for at benytte et bomærke, end der havde været i generationen før. Det tydeligste tegn på bedre undervisning og stigende kundskabsniveauer finder hun deri, at læsefærdighed efterhånden opfattedes som en *selvfølge*. Ved udgangen af 1600-tallet måtte Mads Prom og Johannes Røde i deres kirkebogsoptegnelser f.eks. forklare eller undskylde en gårdmands manglende færdigheder med henvisning til hans høje alder, »så som dend tijd scholegangen icke saa hart bleff drefven paa, desverre«. Det kunne synes mærkeligt, at et barn ikke gik i skole, og det måtte forklares med dets »tunge nemme«. Det er rigtigt, at udsagn af denne art har ganske betydelig forklaringskraft med hensyn til, hvordan sognepræsten så på sagen, men også vedrørende hans tilhøreres forestillinger om det »normale«.

I kapitel 9 om Læse- og skrivefærdigheder. Behov og anvendelse, kan Appel levere mange eksempler på, hvordan skrivning og skriftlæsning blev benyttet i erhverv og administration, i retsvæsen og ved regnskaber og gældsbreve. Sidstnævnte kunne bruges som betalingsmiddel, hvilket måtte forudsætte skriftlighed, da det mundtlige ord i sådanne tilfælde

ikke kunne bruges. Appel har haft øje for den slags eksempler på kilder, der viser, hvordan skriftmediet åbnede nye døre for alle, der beherskede teknikken. Hendes skarpe blik for udtryk for fortrolighed med bogstavernes verden ses også i en illustration side 336: Et skår af en beskeden fajancetallerken, fundet i Ålborg. På forsiden har den årstallet 1633 og på bagsiden et bomærke samt initialerne C S. Det er ganske rigtigt, at sådanne eksempler *hver for sig* kan anfægtes. En god, gammeldags kildekritik kan godt anfægte adskillige af Appels eksempler under henvisning til repræsentativitet, særlige forhold og personer, fremkomsten af nye kilder etc. Men det er vægten af det samlede billede, Appel tegner, der overbeviser om substansen i hendes konklusioner. Undersøgelsen af udbredelsen af læse- og skriveundervisningen i by og på land bekræfter første dels konklusion: at andelen af læsende borgere og bønder voksede betragteligt. Der er mange ting, der skal tages i betragtning i denne forbindelse. Når man havde lært det grundlæggende, »er det indlysende, at behov, motivation, økonomisk formåen, tilstedeværelsen af et lokalt bogudbud og mange andre forhold har været afgørende for, hvad de enkelte mennesker har læst«, for at citere forfatteren (s. 363). Et vigtigt resultat af undersøgelsen er, at kvinderne var med i udviklingen, og at deres læsefærdighed i 1600-tallets slutning ikke synes at have haltet meget efter mændenes.

Bogmarkedet og de bevarede bøger

I denne del (kap. 10-13) behandles bogmarkedets indretning og vilkår. Vi får et rids af den nye teknik helt tilbage til omkring 1440, da de langsomme europæere, et halvt årtusinde efter kineserne, fandt ud af at trykke bøger ved hjælp af løse typer. Ellers drejer det sig om øvrighedens – statsmagtens, kirkens – bestræbelser på at regulere og udnytte brugen af det trykte medium. Det store kapitel 10, Øvrigheden og det trykte medium, indeholder vigtig ny indsigt. Øvrighedens forhold til bøgerne følges her fra den første brug af trykpressen på dansk grund i 1482 og frem til ca. 1700, og det fremgår, at stat og kirke hele tiden anså det for afgørende at have kontrol med det trykte medium, men at bogmarkedets vækst og differentiering og læsernes voksende antal gjorde dette stadig vanskeligere.

Der var mange muligheder for regulering. Censur og forbud mod visse bøger var én af dem, men langt fra den eneste. Der var privilegier og monopoler, og der var stat og kirke som initiativtagere til og udgivere af en bred vifte af tryk. Og så var der magtens vigtigste redskab til alle tider: den konstante tilstand af pres og udsigt til muligheder eller det

modsatte, der resulterer i selvcensur. »Hvad der ikke skrives, er så at sige selvcensurens kerne« (s. 372). Det er et af forfatterens resultater, at det især hen imod periodens slutning bliver tydeligt, at skribenterne har udført en betydelig grad af selvcensur med udstrakt hensyntagen til, hvad konge og kirke billigede, og som derfor kunne betale sig, men også at den praktiske håndtering af censurinstrumentet gav anledning til mange problemer, der voksede med bogmarkedets vækst og differentiering og den stadig større læserskare.

Hvordan spredtes bøgerne så til også de bredere samfundslag? Appel dokumenterer, at der var et distributionsnetværk, der rakte ud til de allerfleste købstæder. I købstæderne var der bogsalg i kirkerne, og der var typisk mindst én bogsælger eller bogbinder, og der var årlige markeder, hvortil der kom omrejsende boghandlende. På landet kunne man møde bissekræmmere, der blandt deres sortiment også havde bøger. Fra 1630'erne til århundredets udgang, altså i løbet af to generationer, fordobledes den indenlandske trykkekapacitet.

Hvad forfatteren selv kalder »en forsigtig opgørelse« ud fra *Bibliotheca Danica* afslører en nogenlunde tilsvarende fordobling af antallet af bevarede tryk inden for samme periode. Det gennemsnitlige antal udgivelser per tiår stiger fra 122 i 1580'erne til 578 i 1710'erne (fig. 12.3 s. 583). Stigningen i antallet af bevarede tryk er – når alle forbehold er taget (s. 586 ff) – klart nok udtryk for en reel stigning i antal udgivelser. Og det er så meget mere markant som befolkningstallet og dermed markedet faldt i perioden med Skånelandenes afståelse.

Charlotte Appels undersøgelse af Forfattere, udgivere og intenderede læsere (kap. 13), afslører, at der gennem 1600-tallet skete en stigende specialisering med hensyn til, hvilke forfattere, der skrev om hvilke emner. De gejstlige holdt sig efterhånden til det religiøse og trak sig tilbage fra stort set alle de andre emner, som de havde udbredt sig om i århundredets første tredjedel.

Som tidligere nævnt interesserer forfatteren sig meget for omfanget af bøgernes udbredelse til »den menige mand«, »den gemene mand« og »enfoldige almue«. Hun analyserer grundigt disse og tilgrænsende udtryk og finder, at der sker en udvikling gennem århundredet, fra at betyde »alle og enhver« til specielt at betyde de bredere og mere ydmyge lag. Et eksempel er fortalen til 2. udgave af Elias Eskildsen Nauers *Ny Streng Paa Davids Harpe* (1699), hvor forfatteren forklarer, at sproget er tilpasset målgruppen, der omtales som »Endog Borger og Bønder, ja Tigge-Drenge og Piger.« Appel sammenligner nu dette med censor Hans Wandals omtale i hans godkendelse af bogen, hvor det bl.a. hedder, at sproget er sådan, at »endogsaa den gemeene Mand kand fatte

Meeningen« (s. 612). Argumenter af denne art er naturligvis ikke i sig selv afgørende, men også her er der tale om en samlet vurdering af et stort antal udsagn af forskellig art. Vigtige er her de mange udgivelser, hvor forfatter og/eller forlægger har satset på snævrere målgrupper eller et snævert emne: Unge eller gamle læsere, kvinder, folk i særlige erhverv (søfolk, militærpersoner, biavlere) eller i særlige situationer som lægebøger til syge og plejere. Hans Herwigks *En nyttig Bog om Bier* (1649) henvender sig direkte (også) til bønder, for han ved nok, at der blandt »Bønderne oc andre enfoldige Folck« hersker »gandske underlige Meninger« om de små kræs gøren og laden (s. 632). Det er ikke let at sætte en klar kronologi på alt dette. Forfatteren kan dog konkludere, at der allerede fra 1580'erne fremkom dansksprogede bøger for »menigmand« inden for et bredt udvalg af emner og genrer. Fra samme tid er den ældste kvindelitteratur bevaret. Fra 1600-tallets første årtier blev der udgivet stadig flere skrifter, der henvendte sig til børn og unge. Tendensen til at tage særlige hensyn til ældre læsere gør sig først gældende fra omkring 1640'erne. Det er også ved denne tid, der foreligger et bredt udvalg af gør-det-selv-bøger, hvoraf flere henvender sig også til læsere på landet. Og endelig er der viserne. Senest fra udgangen af 1600-tallet kan bevarede viser fortælle, at der nu blev udgivet tryksager, som i første række synes stilet til en læsende landbefolkning. Det er svært ikke at lade sig overbevise om forfatterens konklusioner: I 1600-tallets sidste årtier kunne store dele af befolkningen læse, og der blev virkelig læst bøger i stadig bredere kredse.

Bogbesiddelse i de danske købstæder

Sidste del af bogen (kap. 14-17) tager fat på spørgsmålene om, hvem der ejede bøger i de danske købstæder, hvor mange bøger de forskellige ejere havde i deres samlinger, hvilke emner bøgerne dækkede, og hvilke titler, der syntes at være de mest udbredte. Forfatteren interesserer sig også for, hvorvidt der var forskel på større og mindre byer, og for eventuelle forandringer i løbet af 1600-tallet.

Hovedkilden er skifterne. Skifteinstitutionens udvikling er kun nødtørftigt behandlet i litteraturen, og Appel har i flere henseender måtte begynde stort set på bar bund. Konkret er et af problemerne, at hun kan vise, at bøger ofte blev helt eller delvis udeladt, enten på grund af deres ringe værdi eller muligvis fordi bøgerne gik videre til børnene uden om registreringen. Store bøger som bibler og huspostiller er registreret, men ikke mindre, måske slidte tryksager. Mange af dem, herunder nok de mest udbredte, er blevet slidt op og for længst brugt som

toiletpapir. Hele den sociale baggrund, som skiftematerialet udspringer af, må nødvendigvis give det en »social slagside«. Det store flertal af besiddelsesløse efterlod sig ikke noget at registrere, og det er ikke underligt, at de mange skifter uden bøger især konstateres hos det stigende antal jævnt og mindrebemidlede, der efterlod sig skifter. Forfatteren bakser med disse og andre problemer, og det lykkes hende at få det vanskelige materiale til dog at sige noget. Mod 1600-tallets slutning finder hun stadig flere beskedne bogejere, herunder en del håndværkere, hvis bøger var af nyere dato og/eller af ganske ringe værdi. Hun ser også, at de rigeste, mest handels- og embedsmænd, konsoliderer sig som bogejere, enkelte med biblioteker på over 100 titler, og nye grupper af bogejere kommer til, der hverken havde haft arvede bøger eller nogen særlig formue at støtte sig til. I minimum ca. 40 % af de registrerede indboer er der konstateret bogejere. Forfatteren finder, at dette »vidner om en betydelig gennemslagskraft for den trykte bog ved 1600-tallets udgang« (s. 826).

Forfatteren lægger vægt på, at der ud over bogejere også må regnes med adgang til læsestof. Tjenestefolk og aftægtsfolk og andre, der ikke selv fik registreret bøger, levede i tilknytning til en husstand, hvor der fandtes bøger. Om de kunne læse eller gjorde det, kan vi ikke vide. Det er heller ikke forfatterens pointe, at de gjorde det. Det er *kendskabet* til eller *konfrontationen* med det trykte ord, der er vigtig. Bogen blev i stigende grad et begreb, som stadig flere stod over for som et tilbud, en mulighed. Læselyst er smitsom, når den foreligger som en mulighed, der kan realiseres.

Der er andre bemærkelsesværdige resultater. Ved at se på beskedne biblioteker i Ålborg med 3-12 registrerede bøger og altså bl.a. udelukke de meget store samlinger, der kunne fortegne billedet, når forfatteren frem til, at der i 1690'erne var langt flere af disse samlinger med verdslig litteratur og flere uden bibel og postil, end der havde været i de foregående generationer. Hun konstaterer også betydelige forskelle på købstæderne. Appels arbejde med skifterne har desuden afsløret nogle perspektiver for litteraturhistorikerne, som har været noget tilbøjelige til mest at beskæftige sig med de bøger, der påkalder sig særlig interesse ud fra en nutidig litterær/æstetisk opfattelse, eller som er særlig relevante ud fra en nutidig problemstilling. Ved at gå til tidsrummets litteratur via skifterne kan man se bestemte genrer, forfatterskaber og titler, som ellers let ville blive overset, træde frem som ganske udbredte. Det gælder også nu tabte udgivelser. Skifternes oplysninger kan så kombineres med oplysninger om antal genoptryk samt sådanne formatanalyser, som Henrik Horstbøll har foretaget. Undersøgelserne har også vig-

tige ting at sige kirkehistorikerne, der sandt at sige har været noget forsmættelige, når det gælder mere dybtgående analyser af 1600-tallets omfattende fromhedslitteratur, i hvert fald når det gælder dens modtagelse hos jævne mennesker. De har haft det lidt i retning af tidligere generationer af videnskabshistorikere, som mest interesserede sig for de »sande« hypotesers historie – d.v.s. hvordan man er nået frem til det, naturvidenskaben mener i dag. Applet viser, at et flertal af de mest populære opbyggelsesskrifter havde rod i et gammelkirkeligt eller katolsk fromhedsunivers. De synes således at vidne om betydelig kontinuitet i bybefolkningens fromhedsliv og religiøse forestillingsverden. Men samtidig var den individualiserende opbyggelseslitteraturs fremmarch og udbredelsen af verdslige titler så påfaldende træk, at det giver forfatteren anledning til at rejse spørgsmålet om, hvordan dette læsestof kan have påvirket opfattelsen af forholdet mellem Gud og mennesker og været med til at skabe grobund for 1700-tallets pietisme og rationalisme samt – på længere sigt – for de processer, der førte til sekularisering af samfund og forestillingsverden (s. 829 f). Der er her peget på nogle muligheder inden for et forskningsfelt, der er lige så vigtigt, som det er forsømt: Sekulariseringen, ikke som en idéhistorisk, elitær strømning, men den side af den, som vendte over mod den store, brede befolkningens ændrede livsopfattelse i de følgende århundreder. Alt for længe har litteraturfolk præget opfattelsen af Oplysningstiden og bl.a. bestemt dens kronologi ud fra nogle bestemte forfatterskaber og høje tanker i tiden. Det er på tide, der kommer historikere til, som har forstand på helhed og sammenhæng, og som kan studere den brede overgang fra et samfund, hvor religion i officiel eller folkelig form var kernen i den fælles kultur og grundlaget for dets viden, og til et samfund, hvor religion og kirke ikke forsvinder, men ændrer betydning og bliver til individuel tro.

Afsluttende bemærkninger

Det har her kun været muligt at ridse hovedsagerne i den store, rige bog op. Der er meget mere af betydning som f.eks. overvejelser om bøndernes syn på værdien af at lære at læse i forhold til at lære børnelærdom. Bogens største force er det sammenhængende syn, den anlægger på 1600-tallets danske samfund i relation til »bogens verden«. Troslivets organisering og ønsket om uniformitet og disciplinering ses i en sammenhæng af afgørende relevans for læsefærdighedens udbredelse. Undervisningens og bogmarkedets organisering og funktionsmåder og hvad der kan siges om faktisk bogbesiddelse ude i hjemmene er andre store »blokke«, der følger sig ind i helhedsbilledet.

De mange udgivelser inden for bønne- og andagtslitteraturen og de gejstliges ønske om at muliggøre læsning af især katekismen fremstår som en af de vigtigste faktorer bag bestræbelserne på at øge udbredelsen af læsefærdighed. Afhandlingen kommer således til at kaste lys over et klassisk kirke- og kulturhistorisk emne, nemlig den lutherske kirkes forsøg på at kristne den danske befolkning i sit eget billede og udrydde den gamle, almene naturnære folkereligion – en bestræbelse, der ganske vist aldrig lykkedes, hvad folkloristerne i 1800-tallet og undersøgelser af den danske befolknings religion i 1900-tallet har dokumenteret. Men som bestræbelse er den vigtig, også som et centralt udtryk for den generelle religionstvang og den dermed sammenhængende sociale disciplinering, der kendetegner de fleste vesteuropæiske lande i den behandlede periode.

Det turde hermed være antydnet, at afhandlingens spændvidde i sammenhæng med dens høje videnskabelige niveau må føre til, at den vil få betydning for, hvordan periodens kultur- og kirkehistorie, litteraturhistorie og socialhistorie herefter vil blive skrevet. Lad os slutte med at give ordet til forfatteren selv. »Selvom afhandlingen naturligvis kun kan give et beskedent bidrag til disse brede problemstillinger, er det ikke desto mindre mit håb, at denne undersøgelse af læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark kan give os væsentlig ny viden om dette århundredes historie; både i den forstand, at en ny side eller dimension af den fortidige virkelighed bliver synlig, og i den forstand, at andre dimensioner, forhold og begivenheder herefter vil fremstå i et nyt og anderledes lys. Jeg opfatter således ikke mit arbejde som tilvejebringelsen af endnu en lille brik til konstruktion af et stort puslespil om 1600-tallets Danmark. Den fortidige virkelighed må i min forståelse opfattes som en dynamisk totalitet, hvor den manglende mulighed, evne eller vilje til at medtænke bestemte dimensioner kan betyde, at såvel helhed som andre aspekter af denne helhed ikke vil kunne begribes fuldt ud. Af samme grund er jeg på det rene med, at min egen »historie« om 1600-tallets læsning og bogmarked er et bud på fortolkning af et stykke fortid, der utvivlsomt med tiden vil blive nuanceret, revideret og på nogle områder muligvis endda helt kasseret af andre historikere« (s. 50 f).

Alex Wittendorff